

Вінфрід МЕННІНГГАУЗ

(Берлін)

ЧЕРНІВЦІ/БУКОВИНА

ЯК «ТОПОС»

НІМЕЦЬКО-ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЛІТЕРАТУРИ¹

«Чернівці дійсно існують — а не тільки як топос літературного світу». Цим реченням, яке насправді є більше заклинанням, аніж ствердженням факту, починаються подорожні описи одного німця з року 1988-го. Автор, німець повоєнного покоління, робить тут спробу приборкати могутнього привида чисто «літературного існування» цього міста — чисто літературного існування, яке ми у наших очікуваннях уже ладні пов'язати з такими іменами, як Карл Еміль Француз, Роза Ауслендер і Пауль Целан. Однак це вперте наполягання на «справжньому» існуванні здається настільки неправдоподібним, що раз-по-раз вимагає підкріплення в повторюванні: «Але Чернівці дійсно існують, і то не тільки як спогад, як тло, як прообраз втраченого». Те, проти чого волають ці рядки, і є єдиним предметом нижчеподаних міркувань: що саме перетворило Чернівці зі «справжнього» у містичне місто, з місця реального на місце мовно-уявне, на «топос» топосу? І чому це відбувалося саме в останні п'ятнадцять років і саме в середовищі частини літературно і політично просвіченої німецької громадськості? Чому статті та збірки матеріалів про Чернівці й Буковину могли розраховувати на незмінне потужне зацікавлення? Що змушує сучасних німців уважно застигати при згадці назв «Чернівці» й «Буковина», навіть якщо вони часто-густо не знають, що це місто і краєвиди, які його оточують, належать сьогодні до України?

Всесвітня слава творчості Пауля Целана хоча і є, безумовно, необхідною, проте аж ніяк не достатньою передумовою топікоміфічної трансфігурації його рідного міста. Це і стало причиною того, що, починаючи з п'ятдесятих і закінчуючи ранніми вісімдесятими роками, поширення творів Целана і їх критичне переосмислення неодмінно йшли обіруч із зацікавленням місцем його походження і літературним оточенням його молодих років. Пока-

зовим є те, що біографію цих років написав не-німець і не-літературознавець, також родом із Буковини, який пізніше працював лікарем в Ізраїлі. На противагу цьому якраз найкращі літературознавчі праці — і перш за все «Студії про Целана» Петера Шонді — вперто уникали згадувати назву «Чернівці» і всю буковинську літературу.

Пов'язано це не лише з тим, що рання творчість Целана стала повністю доступною тільки в 1985—1989 рр. Основна причина в іншому: попри погроми, створення гетто, вивезення і неодоразові чистки чернівецьких євреїв «Чернівці» так і не стали тією ж мірою символічною назвою націонал-соціалістичного «остаточного вирішення», як це сталося з Дахау, Берген-Бельzenом і, передусім, з Аушвіцом. У Чернівцях і в цілому по Буковині, а також в українських таборах не було специфічно індустріалізованого апарату і того жахливого адміністративного порядку, який був властивий націонал-соціалістській машинерії смерті. Окрім того, відповідальність за депортації, примусові роботи і знищення євреїв було розподілено між СС, румунськими фашистами, іншими місцевими антисемітами і — не в останню чергу — Червоною Армією. З такої перспективи знищення євреїв Целан постійно трактувався не як поет із Чернівців, а радше той, кого спіткала доля Аушвіцу. Це тим більш дивно, що в його віршах не бракує конкретного звернення до Чернівців, Буковини та історії буковинських євреїв, а буковинські євреї, як правило, якраз не депортувалися в німецькі табори смерті типу Аушвіцу. На цей топосний зсув референцій вирішальний вплив мала заява Адорно про «не-можливість поезії після Аушвіцу»². Та й сам Целан писав переважно вірші, в яких можна віднайти численні звернення до «Аушвіцу» — як парадигми націонал-соціалістської машинерії смерті — але не до особливих обставин історії чернівецьких євреїв. Вже у знаменитій «Фузі смерті» (1945 р.) звернення до крематоріїв [...] від самого початку підкреслює те знищення самих навіть трупів, якому в місцях депортації буковинських євреїв — в румунських таборах за Дністром і німецьких «таборах праці» за Бугом не було жодних відповідників. І сам рефрен «Фуги смерті» — «Смерть — це з Німеччини майстер» — стосується якраз буковинських євреїв тільки з великими обмеженнями, — на противагу євреям будь-якої іншої європейської країни. Звісно, що після липня 1941 року «айнзацкоманди» гестапо і СС брали активну участь у вбивстві євреїв і в Румунії; звичайно, для всіх тих, хто не був убитий ще до або

вже під час депортації в румунські табори, розташовані між Дністром і Бугом, і які певний час змогли там вижити, нелюдські умови в цих таборах були найвищою мірою жахіття. Однак, згідно з широко розповсюдженою точкою зору, велика, якщо не переважна частина вбивств буковинських євреїв була здійснена румунами, і то не тільки армією чи поліцією, а й румунськими селянами і міщанами. Ганна Арендт називала румунський антисемітизм найгіршим у Європі передвоєнного часу, а його розгнузданість під час війни, цілком всупереч усім сподіванням, навіть кваліфікувала як тимчасове випередження того, що потім скоїв Гітлер. З іншого боку, саме войовничий німецький антисемітизм інспірував розв'язання румунського антисемітизму, який до того ледве стримувався завдяки міжнародному тискові. Саме в такому розумінні вислів Целана «Смерть — це з Німеччини майстер» може стосуватися і румунських злочинців. Однак зрозуміло одне: Целанові від самого початку дуже залежало на тому, щоби притягнути до відповідальності саме і тільки німецькі злочини. Саме через те, либонь, його вірші від самого початку налаштовуються на те історично унікальне сприйняття смерті, яке було викликано німцями у німецьких концентраційних таборах на кшталт Аушвіцу. Відповідно і констеляцію багатьох його віршів визначають мотиви попелу, хімії спалення, доля спаленої матерії та інші специфічні феномени цієї смерті «з Німеччини». Саме тією мірою, якою Целанові вірші є в дуже точному сенсі і справді віршами «про Аушвіц», вони водночас віддаляються від безпосереднього звернення до страждань саме чернівецьких євреїв (а отже, і власних страждань). Саме тією мірою, якою Чернівці є «міфічним топом», вони водночас ним і не є, або не тільки ним — внаслідок індивідуальної поетичної слави Пауля Целана і пов'язаної з нею історії знищення буковинських євреїв під час Другої світової війни.

Назва «Аушвіц» як втілення нацистських злочинів тривалий час була складовою частиною характеру повоєнних німецьких роздумів над власним минулим. За технічно бездоганними описами апарату знищення і за крижаною магією великих чисел довгий час ховалися від погляду окремі жертви, їхні індивідуальні страждання та їхні імена. І тільки в останні двадцять років увага німців все більше скеровується на окремих людей чи на єврейські популяції окремих міст і міських районів. І цілком можливо, що культурно-історичне зацікавлення Чернівцями є наслідком такої

«регіоналізації погляду», такого загостреного сприйняття локальних відмінностей. Втім, це також недостатня підстава для пояснення резонансності топосу «Чернівці». Більше того: примножене культурно-історичне знання про Чернівці, з одного боку, і примарне існування топосу Чернівців — з іншого, як правило, дотикаються лише побіжно, щоби відтак знову розділитися. Тому що будь-який топос використовує особливості своєї референції тільки тому і лише остільки, оскільки він може застосувати її з метою, яка виходить за межі цієї особливості.

Саме у небагатьох висловлюваннях Пауля Целана і Рози Ауслендер відбулася та вирішальна семантизація долі топосу «загиблих Чернівців», яка так відповідала актуальним (німецьким) інтересам. В цьому топосі ми знаходимо відгомін вже давно забутих «Культурних образків» з Буковини Карла Еміля Францоza 1875 р. — навіть перестрибуючи через безодню відрізка 1940—1945 рр., де відсутня будь-яка згадка сучасного модусу Буковини на користь елегійних спогадів про щось давно минуле. Сам Целан «цю місцевість» і «місце мого власного народження» виразно називає найважливішим стрижнем, довкола якого обертаються його поетичні «дослідження топосу». Окрім того, як «мусить відразу зізнатися» Целан, ці дослідження послуговуються «картою дитинства» — до того ж такою, по якій він водить «напевно, дуже неточним, бо тремтячим пальцем». Щодо місць на цій карті, то його топографія знає напевно: «Жодне з цих місць неможливо знайти. Їх не існує, але я знаю, де вони мали би бути». Слід «пройти» «неможливий шлях», ба навіть «шлях неможливого», щоби принаймні у вірші уможливити «зустріч» з тим, що поет шукає. Вже згадана доля «зниклого світу», яку Пауль Целан і Роза Ауслендер «неточним пальцем» позначили, керуючись уявною картою дитинства, проникла в колективну образну пам'ять. Вона тому така стійка, що поєднує в собі моментальний знімок більш-менш мирного співіснування національностей і релігій з фантазмагорією літератури як способу життя. У вірші Рози Ауслендер «Чернівці перед Другою світовою війною» сказано:

*Мирне місто на пагорбах
оторочене буковими лісами
[...]
Чотири мови
уживаються вкупі
голублять повітря*

*Як щасливо дихало
місто
поки не впали бомби.*

«Щаслива» маргінальність Буковини — це емфатичне слово «щастя», з усіма його обіцянками і сильним афективним забарвленням, яке з'являється і в інших спогадах про Чернівці — визначаються тут двома ознаками: мирним співіснуванням чотирьох мов і особливою роллю поетичної творчості, а саме «німецькою поезією на ідиш». Ця перша ознака, на відміну від другої, дуже легко стає в пригоді для актуалізованого переосмислення: «ті Чернівці» габсбурзької багатонаціональної держави в очах сьогоднішнього дискурсу мультикультуралізму перетворюються на ідеалізований шифр, насичений взірцевим зарядом якщо не для цілої Європи, то принаймні для «мультикультуральної» Німеччини. Нечувана і мирна строкатість «націй», релігій і ландшафтів — вже Француз спирався на них, висуваючи своє твердження: «Буковина — і я промовляю це слово дуже виважено — є в культурно-історичному відношенні, можливо, найцікавішим краєм Європи». І хоча він сам через свою єврейську «національність» був змушений відмовитися від своєї професійної мети — професора класичної філології Чернівецького університету, і хоча він, попри свою юридичну освіту, навіть не був серйозним кандидатом на посаду судді, він, родом з Галичини, який провів у Чернівцях свою молодість, описує Буковину беззаперечно як втілення вдалої і, говорячи в поняттях естетики, «гарної» різноманітності:

«Дивовижно, з нечуваним розмаїттям, якому в цілій історії народів ледви чи знайдеться подібний приклад, це населення складається зі шматків всіх тих націй, які будь-коли пройшли цими землями. [...] Тому, хто погляне на етнографічну карту цього маленького краю, замайорить в очах від строкатості, але ще строкатішими є ті шляхи, якими ці півмільйона людей прагнуть до вічного спасіння — римо-, греко- і вірмено-католики; вірмено- і греко-православні; аугсбуржці, гелветисти і кальвіністи, турки і євреї, коротше кажучи, блаженства тут можна досягнути на будь-який фасон, часто дивовижний, як то засвідчують поповці, унітарії і безпоповці. Нерідко взагалі без будь-якого фасону — серед циганів на півдні є страшенно багато погані.

Такою ж чудесно різноманітною, як люди, є і сам край. Позбавлена дерев, відкрита всім вітрам долина між Дністром і Прутом і праліси Лучини. Плідна рівнина над Серетом і гарні своєю

дикістю простори над Сучавою. І моторошні скелясті пустища Рареу та Джумалеу — рідко коли більші протилежності вміщаються в таких вузьких кордонах! Не тільки зовнішня, але і внутрішня будова земної кори є незвичайно багата; від згаслого кратеру Оушору на крайньому півдні до вапнякових гір, які на вздовж північного кордону супроводжують течію Дністра, ледви чи бракує якоїсь значної породи мінералів чи формації. Навіть золото знаходять тут і будь-який вид благородних металів. Таким чином, Буковина навіть з точки зору діагностики є взірцевою картою.

Хто все це підсумує, той, безперечно, дійде висновку, що впродовж цієї історії на такій землі і при такому змішанні народів життя, обмін, звичаї і вірування мусили укластися надзвичайно своєрідно. [...]

Не можна сказати, що окремі хвилі народів поєднуються тут в єдиному, дивовижно шумлячому струмені — навпаки! Кожна зберегла свої особливості. Але якщо вони навіть і не змішалися одна з одною, то вони одна до одної долучилися, і в такий спосіб тут постали неповторна форма, неповторне забарвлення соціального життя³.

Однак найчудовішим в цьому краю є і залишатиметься національний і конфесійний мир».

Семантизація Буковини, що виходить від Пауля Целана і Розі Ауслендер, реактивує в модусі втраченості центральні складові частини «Культурних образків» Францоza і згущує екстенсивність його опису до інтенсивної евокації, яка запалюється майже від самої назви і скупчується довкола неї: «Чернівці» і «Буковина». Таким чином, для сьогоdnішнього читача Целана «Чернівці» змогли перетворитися також на бажаний образ того, чим колись (можливо) було австро-угорське цїсарство у його приграниччях і чим могла би або в майбутньому мала би стати Німеччина. І справді, здається, що саме тут актуальна функціональність цього топосу знайшла свою найсильнішу мотивацію: як емблема (тимчасово) вдалої мультикультуральності й креативної багатомовності — до того ж така емблема, яка дозволяє то більш, то менш виразне філософське забарвлення. Водночас цей топос — і це перекривання, власне, і викликає його сьогоdnішню нечуваність — має ще й інший (бажаний) бік: а саме вираження апофеозу «німецької культури». Бо вдала мультикультуральність Чернівців існувала тільки за умов і за чіткої гегемонії «німецької

культури» до її регресії у варварство: саме тому «Чернівці» є специфічно німецькою проекцією бажання. Щось дозволяє вважати, що з часу Гітлера як втілення неможливого, як втілення «брехні» як такої щось остаточно зникло зі спектру можливостей «німецької культури». Цей ідеальний автопортрет німецької культури своєю мовою, яка сьогодні насправді виглядає такою ж компрометуючою, як і її предмет, стосовно бентежно строкатого прикордонного регіону Буковини Француз виразив такими словами:

«Звісно, що ці суперечливі елементи не співіснували би так мирно, звичайно, що цей невеличкий край не перевершив би, як це є тепер, своїх сусідів довкола в будь-якому напрямку людських прагнень, якщо б тут не був чинний невпинно заохочуючий, просвітницький і облагороджуючий фактор: німецтво. Воно в певному сенсі є панівним елементом краю; воно не пригнічує інші національності, а є для них точкою єднання і примирення».

Порівняння з іншими багатонаціональними державами, Швейцарією і Австро-Угорщиною (в її цілості), саме тому так скероване у Францоza на користь Буковини, що тільки там він вбачає однозначну мовну гегемонію, і тому що «німецтву» він приписує характер виразного світового громадянства, наднаціональну цивілізаційну та інтеграційну функцію. «Тільки в Буковині» буцімто саме тому «так гарно вдалося поєднання різних національностей», нібито «сповнилося те, чого колись так заповітно прагнув великий Йозеф: держава, яка тримається завдяки спільній освіті, не національна німецька держава, а німецька культурна держава». Попри всі розриви і злами топос вдалої мультикультуральності у Рози Ауслендер є безпосереднім продовженням «культурних образків» Францоza — навіть якщо у неї і, само собою зрозуміло, відсутня будь-яка похвала німецької мови і культури, яку можна було би порівняти з Францозовою.

Тут можна відмовитися від детальної конфронтації цього топосу з тверезим історичним аналізом. Як друзі, так і противники називали Чернівці принагідно новим Єрусалимом. І дійсно, либонь у жодній іншій європейській регіональній столиці, та й взагалі деінде окрім «Святої Землі», ні до, ні після того не було такого поєднання наступних елементів: великої частки єврейського населення (1910 р. — більш ніж 30%, 1930 р. — понад 35%), однозначно переважаючого числа єврейських школярів у німецькій гімназії (в 1905/06 навчальному році 664 із загальною 870 учнів), незначно переважаючої частки єврейських студентів у Чернівець-

кому університеті ім. Франца Йозефа (між 25 і 40%), єврейського домінування в усіх галузях ремесла і торгівлі, серед лікарів, адвокатів, аптекарів, журналістів і митців, а також сильного, хоча й радше непропорційно низького єврейського представництва в краєвій і міській адміністраціях (включно із двома єврейськими бургомістрами і дев'ятьма ректорами університету). Незважаючи на це, численні факти свідчать, що навіть в цю «золоту добу» правової рівності євреїв від 1867 р. і аж до вибуху Першої світової війни і краху габсбурзького панування у 1918 р. це «порозуміння» культур — «Чотири мови/чотиримовні пісні /Люди/що лагодять між собою» — було чим завгодно, тільки не гармонією, яка зберігалася сама собою. Цісареві подобалося, що в особі освіченого й особливо активного економічно єврейства отієї «Пів-Азії», на кордоні з російськими степами і на порозі «Сходу» він має державотворчу силу німецької мови і «культури». «Починаючи з 1849 євреї в багатонаціональній Буковині були властивими і справжніми представниками австрійської державної ідеї, що на їх вірність і прихильність до центрального уряду завжди міг поклатися монарх». Цей нетривкий конкордат інтересів між Віднем і «новим Єрусалимом» був водночас надійним захистом від нападів і бажання помсти, які скеровувалися на євреїв Буковини з боку інших груп населення. «Міські євреї, — пише також Герман Штернберг, — любили свого цісаря з вдячним пошануванням. Правитель час від часу давав їм зрозуміти, що йому відомо про цю любов. Він відвідував Чернівці у 1851, 1855 і востаннє на День Примирення року 1880. При цій нагоді він склав візит до їхнього храму».

Разом із розпадом Подвійної монархії почався кінець «внутрішнього», але в жодному разі не самочинного «чернівецького» миру. «Жиди» (знову) стали спільним образом ворога для румунів, «фольксдойчів» швабського походження та українців. Якщо би ми захотіли винести політичний урок з цієї «вдалої» мультикультуральності химерного і вкрай штучного утворення-гібриду «Чернівці», то цей урок у сьогодиньшому західному контексті був би скоріше невтішний: не демократія, ліберальність і толерантність, а патріархальний авторитет, міцний державний порядок і однозначно панівна провідна культура, переконана в своїй «місії»⁴, яка до того ж вимагає такого свого визнання іззовні — ось що сприяло цьому непереконливо вдалому багатокультурному співжиттю. Навіть Француз піддає буковинське «диво» тверезому

і мало «втішному» розглядові: «Це дуже повчальний розділ, розділ про толерантність у Буковині. Однак втішним для інших місцевостей він не є. Священики різних конфесій зносять один одного тільки тоді, коли мусять зносити. А народи? [...] Що поєднало цих людей? Знову-таки необхідність. Священна Ананке є наймогутнішою богинею. Вона чинить свої чудеса там, де бліднуть всі інші генії. І нації також поєдналися спочатку тільки тому, що мусили. Обидва народи із найбільшої кількістю представників дотримувалися миру зі взаємної поваги, інші ж — з поваги перед сильними. Але поступово, — і цим гегельянським поворотом від необхідності до свободи Француз знову відкриває браму до «гарної» і німецько-культурної ідеальності Буковини, — прийшла добра воля, яка спочатку була тільки примусом необхідності».

Другою ознакою «чернівецького щастя» є, кажучи словами Рози Ауслендер, особлива роль поезії, пещення повітря «німецькими віршами на ідиш». З чотирьох мов першої ознаки у цій другій ознаці — відповідно до домінування німецької мови і єврейської групи населення — залишаються тільки дві: чернівецькі поети передусім є єврейськими поетами, які послуговуються німецькою, і з деяким відривом також ідишем. Ще Француз зауважив: «Хто на берегах Пруту і Сучави відчуває потяг до віршування — а цей потяг відчувають тут вражаюче багато людей, професійно і непрофесійно — той відгукується на нього німецькою мовою». Поети ж румунської чи української мови або ж поети-«фольксдойчі» навіть в антологіях буковинської літератури не відіграють жодної ролі. Андрій Корбеа-Гойзі висунув тезу, що літературна мова чернівецької поезії виникла не випадково щойно після 1918 р., коли євреї під румунським пануванням все більше витіснялися зі сфер політики та управління, а в деяких галузях господарства, торгівлі й ремесла навіть піддавалися утискам. Відповідно весь надлишок енергії, згідно з Корбеа-Гойзі, виливався у прагнення «освіти» та літературного і інтелектуального життя, де після довгої перерви єврейське населення знову почало задавати тон. Також особливий розквіт німецько-єврейської журналістики у міжвоєнний час — і то при скасуванні німецької мови як офіційної і за умов суттєвого обмеження свободи преси — можна пояснити, виходячи саме з цих міркувань. Ті сфери діяльності, які й надалі залишалися доступними для євреїв — банківська справа, текстильна промисловість і преса — розквітли під румунським пануванням саме тому, що

настільки звузилися інші сфери прикладення їх сил: підприємницька, політична й адміністративна. Через те топос літературних Чернівців не можна розглядати як простий феномен паралельності до топосу вдалої мультикультуральності. Він радше супроводжує і прикриває крах цього другого. У своїх «Спогадах про одне місто» Роза Ауслендер зображає Чернівці міжвоєнного часу — тобто Чернівці під румунським пануванням, яке систематично послаблювало і ремаргіналізувало євреїв. Вона подає його як переконливий епіцентр висококультурних занять та ідеальних прагнень. Зрозуміло, що незабаром після приходу до влади нацистів і буковинські євреї відчули на собі помітний наступ антисемітизму. Бути принагідно побитим — для єврейських учнів і студентів, включно з Целаном, не було в цей час нічим незвичайним. Від часу активних антисемітських виступів улітку 1936 р. чернівецький Фольксгартен навіть був оголошений «очищеним від жидів». За описами Германа Штернберга репресії «румунських можливо-владців» помітно перекидалися і на культурне життя: без довгих роздумів був закритий німецькомовний театр, а «художня література німецькою мовою втратила ґрунт». І тим не менше, виражений в опублікованих висловлюваннях тих чернівчан, які стали славними в Німеччині, а саме Целана і Ауслендер, образ пожвавленого інтелектуального життя і симпатичної «мрійливості» відсуває всі ці темні сторони на задній план:

«У нас багато читали, і то не просто газети, часописи, критичну і розважальну літературу, а добру, щонайкращу літературу. Запально сперечалися, музикували і співали. Міський театр щовечора наповнювався вщерть, а в періоди гастролей просто викупувалися всі місця. Значна частина духовно відкритої молоді відзначалася ненаситною жадобою знань. Головним інтересом значної частини інтелігенції було не кування прибуткової кар'єри, не досягнення технічно вищого рівня життя, їм багато більше йшлося про широкі пізнання, чи то в науці, чи філософії, політиці, чи то шляхом переживання містики, мистецтва, поезії і музики. [...] Скульптори, малярі, музиканти, поети, якщо тільки не вдавалися до якоїсь іншої професії, жили із подивляння з боку друзів і співгромадян, які купували їхні твори і відвідували їхні концерти і рецитації. [...]

Чернівці було містом мрійників і прихильників. [...] Тут були ті, що схилялися перед Шопенгауером і молилися на Ніцше, спінозисти, кантіанці, марксисты і фройдіанці. Тут марили Гель-

дерліном, Рільке, Стефаном Георге, Траклем, Ельзою Ляскер-Шюлер, Томасом Манном, Гессе, Готфрідом Бенном, Бертольдом Брехтом. Класику і сучасників з-за кордону, передусім французів і росіян, англійців і американців, тут просто ковтали. [...]

Місто, що відійшло в небуття. Світ, який загинув».

Ще 1958 року всі ці елементи топосу «Буковина/Чернівці» Целан підсумував в одному-єдиному реченні: «Це було місто, в якому жили люди і книжки». Це речення і є квінтесенцією усіх тих образів втраченого, які сьогодні влилися у звучання назв «Буковина» і «Чернівці». Целан відмовляється від будь-яких емпіричних даних про історію знищення. Воно цілком увійшло в саму тканину мови. У формах минулого часу «було» і «жили». Прості форми минулого часу більше говорять про предмет речення, ніж про це можна було би сказати кількома реченнями. Історія Буковини і сум за нею — виявляються тільки у мовних засобах, у використанні *enonciation* замість розгорненого *enonce*. При цьому важливо, що індекс минулого у слові «було» стосується не тільки того минулого, яке застав сам Целан, а й того минулого, яке проминуло вже на момент його народження — до румунських часів. Завдяки непримітному сполучникові «і» досягається надзвичайно ефективна метонімія «люди і книжки». «Життя» і тих і інших здається тут взаємодоповнюючим: там, де «живуть книжки», там і люди живуть особливим чином. І навпаки: там, де емпатичним чином живуть люди, там процвітають і книжки. Тут проступає навіть певний причинно-наслідковий зв'язок: САМЕ ЧЕРЕЗ ТЕ, що в Буковині жили книжки, там жили і люди. Ця підставова семантика топосу «Чернівці» — дивлячись із далечини простору і послуговуючись засобом перенесення в австрійську «провінцію» колишнього австро-німецького культурного простору — водночас продовжує міф засновництва сучасного німецького «гуманізму», а саме романтичне поняття «освіти» і шіллерівський ідеал «естетичного виховання». Здається, що німецькомовні євреї Буковини черговий раз і всупереч усім компрометуючим обставинам вдихнули нове життя у дещо прикрашене самоусвідомлення німців як «поетів і мислителів»⁵. Вони дослівно зрозуміли всі ідеалістично-ідеологічні обіцянки німецької «культури» — феномену, який явно витає над багатьма текстами з Чернівців і про Чернівці, а неявно присутній, либонь, в усіх. В одному зі своїх «Культурних образків», «З Відня до Чернівців», Француз ще 1875 р. знайшов максимально патетичне і «германофільне» формулювання. Після

проїзду через Південну Польщу і Галичину прибуття до Буковини і Чернівців здається Францозові поверненням на Захід, у благословенні обшири «німецького духу»:

«Однак це було і останнім іспитом. Пустки залишилися за нами. Назустріч потягові надимаються передкарпатські пагорби над шумовинням Пруту — наближається благословенний край Буковина. Земля тут краще обробляється, а хатини привітніші й охайніші. За годину поїзд зупиняється на Чернівецькому дворці. Розкішно розкинулось це місто на узвишші. Хто в'їжджає до нього, того охоплює дивне почуття: він раптом знову опиняється на Заході, де може віднайти освіту, добрі звичаї і білі скатертини. Якщо він захоче довідатися, хто здійснив це диво, нехай прислухається до мови мешканців — це мова німецька. [...] Німецький дух, цей найбільш милостивий і наймогутніший чаклун під сонцем, він — і тільки він! — облаштував цей квітучий шматок Європи, оточений напівазіатською культурною пустелею! І за це йому хвала і шана!»

У Францозовому шкіці «Латинська дівчинка» в якості великого бажання колишнього хасида, відступника зі Садгори, який переселяється до Чернівців, «щоби там розпочати наповнене благословенням німецької культури життя», фігурує «гуманітарна» дисертація його доньки. Сюзанна Рубінштайн, донька президента єврейської культурної громади, здійснила цей ідеал, написавши працю про раннього німецького класика Фрідріха Шіллера. Саме євреї зібрали кошти на пам'ятник Шіллеру, який був встановлений з належною просторовою символікою, перед великим театром, так щоб його було видно здалека. В комедійному романі Францоza «Паяц» про Чернівці як культурну «мекку» бідних східних євреїв говориться відповідно лаконічно: «Адже ж там кожен жид був німцем». Лессінг, Шіллер і Гете, пізніше Гайне, Краус і Рільке для людей від Францоza до Ауслендер становили ядро програми німецької чернівецької «освіти».

Таким чином, топос німецько-єврейської Буковини реанімує ще один образ, який безнадійно канув у небуття, і який німці залюбки плекали стосовно самих себе. Ностальгійну валентність цього топосу додатково підтримує те, що систематичне знищення буковинських євреїв значною мірою здійснювалося не самими німцями, а румунськими фашистами, а також те, що злочини проти єврейства вже раніше здійснювала Червона Армія. Тому не випадково цитований на початку німецький автор мого покоління

пише про Чернівці як про «праобраз» не зруйнованого, а «втраченого».

Залучення заднім числом топосу «Чернівці» до образу кращої, уявної Німеччини підтримувалося не останньою чергою самими німецько-єврейськими поетами. «Ми залишаємося австрійцями, — пише Роза Ауслендер про румунський міжвоєнний час, — нашою столицею був Відень, а не Бухарест». Навіть Целан назвав «край, звідки я родом» у політично-культурному відношенні нічим іншим, як «колишньою провінцією Габсбурзької монархії» — хоча сам він цієї приналежності вже не застав. Ба більше: внаслідок знищення німецько-єврейського населення Буковина «відтепер віддана на поталу безісторичності». Напрошується само собою враження, що ця провінція із теперішньої перетворилася на «колишню провінцію Габсбурзької монархії», однак загалом так і залишилася в уявній ідентичності її німецько-єврейського населення цією найбільш східною провінцією австро-німецької культурної сфери. Тобто топос «Чернівці/Буковина» відповідає ще одному бажанню німців: а саме уявленню про те, що до захоплення нацистами влади виникли особливо вдячні передумови для процвітання єврейської меншини — аж до її самоідентифікації з німецькою «культурою». Збереженню цього фантому сприяють і «денні рештки» найновішої історії: напр., та обставина, що деякі буковинські євреї, які пережили Голокост — попри жахітні злочини німців, — емігрували або втекли до Федеративної Республіки. А інші принаймні не перестали писати «мовою вбивць». І навіть багатотомна, опублікована вже в Ізраїлі «Історія євреїв Буковини» (1958—1962), написана буковинським євреєм, що виїхав до Палестини, повністю німецькою мовою. Те, що Целан, Ауслендер та інші не перестали писати німецькою мовою, врешті, додає до топосу Чернівців в очах багатьох німців повоєнної доби ще й додаткову підставу сподіватися, що нитка німецько-єврейської історії перервана не остаточно і не назавжди. Як би я не поділяв ці сподівання, чи принаймні як би мені не хотілося їх поділяти, все ж хочу зауважити, що на прикладі топосу «Чернівці» можна спостерігати перехід від мислення бажаннями до цілковито селективного сприйняття. Бо ті чернівецькі автори, які повернулися плечима як до німецького культурного простору, так і до німецької мови — як, скажімо, ізраїльсько-єврейські автори Арон Аппельфельд і Дан Пагіс — врешті-решт вже майже, чи й зовсім не належать до сфери засягу цього повоєнного німецького топосу.

Проте складність топосу «Чернівці» далеко не буде вичерпана, якщо розглядати його під кутом зору (філософітського) шифру вдалої багатокультуральності під гегемонією «німецької культури» і німецької мови. Дві наступні опозиції перекривають і пронизують його семантичне поле: опозиція Сходу і Заходу і опозиція раціональності й містики, просвітництва та ортодоксальної релігійності. Чернівці — це також Схід, в якому відображається Захід, або Захід, який простягнувся якомога далі на Схід. Чернівці й Буковина — найбільш східна околиця Заходу, натомість Львів і Галичина — найзахідніша околиця Сходу. «В Чернівцях глибинно східне поєднується з осяйно західним у неповторну мішанку фрагментів і моментів єврейського життя, як його століття тому описав Карл Еміль Француз: мішанка зі шварцвальдського села, подільського гетто, невеличкого віденського передмістя, шматка глибинної Росії і шматка найсучаснішої Америки». І Роза Ауслендер, і Пауль Целан неоднозначно оголосили цей місток між Сходом і Заходом самим єством чернівецьких поетів. Говорячи про «німецькі вірші на їдиш», Роза Ауслендер не в останню чергу має на увазі процвітаючий чернівецький театр з мовою їдиш. А Пауль Целан, як це доволі пізно зауважили його дослідники, вбачав споріднену душу не тільки в Осипові Мандельштамі. Одного разу він навіть назвав себе «російським поетом», «Павлом Львовичем Целаном, русским поэтом». Дивлячись з такої перспективи, топос «Чернівці» можна розглядати і як продовження того захоплення російською літературою і «російським способом відчуття», які засвідчили, наприклад, Рільке та інші німецькі автори початку ХХ ст. Пауль Целан з Чернівців був «російським поетом» німецької мови, який жив у Франції: притаманне топосові «Чернівці» накладання Сходу і Заходу ледви чи можна висловити ще радикальніше.

Дивлячись з німецької перспективи, східне розташування Чернівців добре надається ще для одного використання: «успішному» повоєнному німцю воно дозволяє спогад про те, що складовою частиною німецької мови і літератури є не тільки погляд на Захід, на Францію, Англію чи Америку, а також і погляд на Схід, на Росію. Можливо, і це вплинуло на міфічно-ностальгійну привабливість міста, забудова якого моторошним, ба навіть безсоромним чином збереглася, в той час як більша частина його мешканців була або вбита чи вигнана, або врешті-решт сама була змушена виїхати. Спогад про відлинулу «культуру»

цього неймовірного співіснування потісняє набік певний «взірець», що сформувався в очах повоєнної німецької публіки. Мабуть, до цієї найновішої валентності Чернівців доклався і розпад радянського комунізму, а разом з ним і бінарне мислення блоками в Європі. Разом із вивільненням міста зі східної влади переможців у Другій світовій війні для уявлення про «Чернівці» розпочалася нова, більш відкрита епоха, а шляхи уяви, які ведуть назад у повоєнний час, стали краще прохідними. До того ж ці шляхи уяви не обтяжені політичними вимогами об'єднань вигнанців — як це є у випадку із Судетами чи прикордонним до Буковини Семигороддям — і не скомпрометовані відвертим реваншизмом. Для сучасного німецького погляду на Буковину інша «щаслива» особливість цієї місцевості полягає в тому, що її «фольксдойчівське» населення внаслідок угод між Гітлером і Сталіним ще в 1940 р., тобто ще до початку військових дій, було без жодних репресій «мирно» виселене з регіону місцевими авторитетами. Це означає, що німецькі претензії на відшкодування чи реституцію не поширюються на Буковину, а отже, і не обтяжують політико-культурну валентність цієї місцевості та її столиці.

Під знаком Чернівців на географічну різницю між Сходом і Заходом накладається ще й різниця між східною, аж до містичної, релігійністю і західним просвіченим розумом. Поряд із окультуреною німецько-єврейською міською верствою були численні ортодоксальні євреї і не в останню чергу хасиди, які втікали з України від російської поліції, а також їхні «чудо-рабини», наприклад цадик Ізраель Фрідман, резиденція якого знаходилася на іншому березі Пруту, в Садгорі. Тобто і самі єврейські Чернівці були під цим оглядом розколоті на Захід і Схід, на Чернівці й Садгору. Конфлікти між двома таборами були невпинні, вони багаторазово засвідчені в літературі. Що ж стосується Рози Ауслендер і Пауля Целана, то самі вони — принаймні в уяві — були у себе вдома на обидвох берегах. Під таким оглядом вони намагалися переступити межі Сходу і Заходу. Хоча вони і дістали західну освіту і з певністю не були ортодоксально релігійними, вони ніколи не нападали на «Садгору» як на шарлатанство і забобони, а завжди згадували її з великою повагою або зображали надзвичайно поетично. У заголовку своєї «Шахрайської і крутійської балади, співаної в Парижі, біля Понтуаза...» Целан надає місцю свого народження дивовижної формули: «співано Паулем Целаном з Чернівців біля Садагури». Перегляд звичного порядку — Садгора

біля Чернівців — підкреслює значення хасидів та їхньої історії для Целана. Він навіть накликає на себе, в провокативний та іронічний спосіб, закид лицемірного маскування інтересів гешефту під личиною релігійності, звичний закид проти цадика із Садгори, який полюбляв розкішне життя. В такому разі чернівецька поезія є також поезією, яка свідомо ухиляється від опозиції між західною просвіченою раціональністю і східною «містикою». Тобто в топосі «Чернівці» Схід і Захід перехресшуються не тільки як географічні поняття, а й як культурні реалії та ментальні практики.

«Провінція» — вживаючи Целанове означення Буковини — має інший час, ніж метрополія. Довше зберігається старе, пізніше надходить нове, до того ж здебільшого по-іншому, ніж у центри, які задають тон. Для чернівецької лірики кінця 30-х — поч. 40-х років це, серед іншого, означає разючу присутність таких неоромантичних топосів, як «ніч», «місяць», «зоря», «сон», «троянда», «блакить» тощо, здається, що безперервно далі живе собі рима і строго врегульовані, нерідко навіть пісенні строфічні форми, сильне переважання природних феноменів над урбаністичними, а іноді навіть безпосереднє наслідування в інтонації, манері й мотивах раннього Рільке, Тракля та інших. На відміну від Німеччини, на Буковині 30-х років ще ВІРШУЮТЬ у тому емоційному сенсі, в якому німецька традиція — і в такій формі тільки вона — проводить різницю між «письменством» (Dichtung) і «літературою» (Literatur). Здається, незмінно писалися вірші, які не тільки заслуговували, а й навіть жадали на своє означення слів «лірика», ба навіть «поезія». Ось відоме анти-модерністичне віровизнання Альфреда Маргул-Шпербера з того часу:

«Автор цих рядків добровільно сповідує [...] все застаріле і звичайне: як у формі, виборі, так і у викладі своїх поетичних предметів і заздальгить оголошує, що він залюбки зрікається права бути зарахованим до модерних поетів».

Тому не дивно, що один з перших оглядів буковинської літератури часів Целанової молодості дійшов висновку, що ця література є добряче анти-модерною, епігонсько-ліричною і консервативно-неоромантичною — включно з більшою частиною власних віршів Целана до «Фуги смерті». Звичайно, що в Чернівцях 30-х років «модерних поетів» читали не менше, ніж деінде. Звичайно, не бракувало спроб писати в їхній манері. Однак виглядає на те, що у своїх провідних тенденціях та інтонаціях чернівецька ліри-

ка того часу цілком свідомо надає перевагу конвенційно «гарному» і «поетичному» віршеві. Целан у своїх призначених до публікації висловлюваннях про «людей і книжки» Буковини поіменно називає тільки двох, до того ж родом не з Буковини, а галичан: «мого земляка Карла Еміля Францо́за», який школярем переїхав до Чернівців і якого Целан згадує лише як видавця «першого критичного повного видання творів і рукописної спадщини Георга Бюхнера», а не як автора романів, оповідань і культурних шкіців про Чернівці, Буковину і Галичину, і Мартіна Бубера, пов'язаного із сусідньою до Чернівців Садгорою, їх незмінним ворогом, «бо він переказав німецькою мовою [...] для нас усіх хасидські історії, які там курсують». Чи Целан теж вважав своїх чернівецьких сучасників-поетів радше друго- й третьорозрядними авторами? Можливо, і так. Але це жодною мірою не вплинуло на його вислів про емфатичне життя «людей і книжок». Більше того: складовою частиною виплеканої поезії буковинського життя, а надто його топосу є те, що воно твориться освіченими поетами-аматорами і симпатизуючою їм публікою, а не високопрофесійними князями від поезії à la Рільке чи Георге. І це теж перетворює топос про людей і книги Буковини на настільки сильну «історичну ознаку» — те, що він, попри усю відкритість до світу і літературну освіченість чернівецьких авторів, не чув себе змушеним пристосовуватися до критеріїв і табу літературного модерну⁶. Кажучи вслід за Адорно, сучасне мистецтво є передовсім «канонем заборон»: саме він накладає непорушні табу на все ширші поля вимовлюваного і способи висловлювання, витісняючи будь-яке мовлення на межу мовчання. Пізній Целан — принаймні в очах Адорно — був прикладом автора, що підпав під цю обтяжливу неможливість поетичного мовлення. Буковинська літературна творчість 30-х років, власне, і підкупує своєю невимушеною несумісністю з табу модернізму, своєю разючою непристосованістю до всіх цих фігур негативності й порожньої трансценденції, що їх, приміром, Гуго Фрідріх називає «структурою модерної лірики». Лірики буковинської міжвоєнної доби є більш «поетичними», більш пристрасними, ніж це здається дозволеним більшості сучасних західних критиків. Це чітко побачила вже Роза Ауслендер, обернувши це метакритикою на адресу тієї «модерної критики», яка відкидала чернівецький тип поетичного «захоплення» тільки як «патетичність і сентиментальність». Та й навіть сам Пауль Целан, судячи з його ранньої творчості, лише після по-

чатку Другої світової війни і винищення євреїв відмовився від цього топосу, ним самим пізніше, як ніким іншим, обґрунтованого. Він став поетом у місцевості, де «жили люди і книжки». Він став епохальним автором, яких відтоді тут уже не було.

Переклад з німецької Юрка Прохаська

(за редакцією Петра Рихла)

Переклад віршів та віршованих фрагментів

Петра Рихла

¹ Цей текст написаний на підставі доповіді, виголошеної 4 червня 1998 р. у Чернівцях в рамках міжнародної конференції «Пауль Целан і Чернівці».

² Пор. вислів Петера Штайна «Тому, мабуть, неправильно було казати, що після Аушвіцу вже не можна написати жодного вірша»...

³ Найбільш детальну панораму чернівецьких «націй» Француз подає у своїх прославленнях з нагоди столітнього існування Буковини як самостійної, окремої від Галичини коронної землі Австрійської монархії.

⁴ Коли 4 жовтня 1875 р. — на соті роковини об'єднання Буковини з Австрією — відбувалася інавгурація найбільш східного серед німецьких університетів в Європі, то його перший ректор д-р Томащук вже тоді взяв університет під свій захист проти «зловживання словами про культурну місію Австрії».

⁵ «Він все ще вірив у націю «поетів і мислителів», — пише Халфен, посилаючись на чернівецьку приятельку Целана Рут Лакнер, про ставлення Целана до Німеччини навіть ще в 1941 р.

⁶ Невдалу спробу не відставати від метрополій модерну являв собою часопис «Der Nerv».